

Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri

Nevin AYDUSLU (*)

Öz: *Erzurum Çifte Minareli Medrese tamamlanamadığı için kitabesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla araştırmalara yapım yılı, planı, banisi, vakfiyesi ve ustalarının kimler olabileceği hakkında konu olmuştur. Bu araştırmalar yapılırken genel anlamda çinilere de değinilmiştir. Ancak sahip olduğu bütün çiniler, bugüne kadar ayrıntılarıyla, tek başına bir çalışmanın konusu olmamıştır. Bu nedenle bu çalışmada medresenin çinileri tanıtılıp sahip olduğu özellikler belirlenmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması için birçoğu ilk defa çizilen, çini mozaikli panolar, diğer çizimlerle birlikte metinde yer almıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Erzurum Çifte Minareli Medrese, Çini Mozaik, Selçuklu Mimarisini, İlhanlı Mimarisini.*

The Tiles of Erzurum Double Minaret Madrasah and Their Characteristics

Abstract: *As it is not completed, Erzurum Double Minaret Madrasah does have neither inscription nor charity of its waqf. As a result it has become the subject of many studies by means of its date of construction, plan, builder, waqf and its possible masters. However, though its tile also have been mentioned in studies, all its all tiles have not been studied in details up to now. In this sense, this study determines the tiles it has and works on their characteristics. In order to make the subject more clear, illustrations that are created for the first time have been provided along with this study.*

Keywords: *Erzurum Double Minaret Madrasah, Faience Mosaic, Seljukian Architecture, Ilkhanid Architecture.*

*) Yrd. Doç Dr., Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü.
(e-posta: nayduslu@atauni.edu.tr)

Giriş

Türklerde çini, Uygurlara kadar uzanır (Aslanapa,1993: 317). Daha sonra Karahanlı, Gazneliler ve Büyük Selçuklular, mimaride çininin gelişiminde büyük rol oynamışlardır (Öney, 1988: 77). Abbasi halifesinin, Türkler için hazırlattığı Samarra’da yapılan kazılarda çıkan çinilerin, İslam sanatına katkıları açıktır (Yetkin,1986: 1). Moğol istilası yüzünden Büyük Selçuklulardan kalan çinili yapılar ne yazık ki pek azdır (Aslanapa,1993: 317).

Çini asıl gelişimini, Selçuklularla birlikte Anadolu’da göstermiştir. Saray mimarisi için farklı, dini mimari için farklı desenler uygulanmıştır. Çini mozaik tekniği dini mimari için vazgeçilmez bir teknik olmuştur. Sır altı tekniği, minai tekniği, perdah tekniği, kabartma tekniği ise Selçukluların kullandığı diğer çini teknikleridir. Çini mozaik tekniği bu çini tekniklerinden biraz farklıdır. Bu tekniğin işçiliği atölye de değil, inşaat alanında yapılmaktadır. Çini plakadan kesilen parçaların yan yana getirilip arkalarından harçla birleştirilmesiyle oluşur. Dolayısıyla sonuçta ağır bir blok meydana gelir. İnşaat alanında bu blokların oluşturulması, hem mimaride istenilen yere fazla güç harcamadan yerleştirilmesini hem de kırılma riskini en aza indirmede önemlidir.

Çini mozaik tekniğinde zaman zaman tuğla parçaları da kullanılmıştır. Selçuklu, tuğlalı çini mozaik tekniği diyebileceğimiz bu tekniği, dini mimaride çini mozaiklerle birlikte sıklıkla kullanmıştır. Erzurum Çifte Minareli Medrese, tuğlalı çini mozaiklerin kullanıldığı yapılardan biridir.

Erzurum Çifte Minareli Medrese İlgili Genel Bilgiler

Günümüzde daha çok “Çifte Minareli Medrese “ olarak bilinen Hatuniye Medresesi tamamlanamadığı için kitabesi de vakfiyesi de bulunmamaktadır. Bu durum uzun yıllar yapının araştırma konusu olmasına neden olmuştur. Ancak yapım yılı, planı, banisi, vakfiyesi ve ustalarının kimler olabileceği hakkında araştırmalara konu olmasına karşın, sadece çinilerinin araştırıldığı bir çalışma yapılmamıştır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, yapının sahip olduğu çinilerden genel anlamda bahsedilip, nadiren de kuzeydeki çinili panoların yazı kompozisyonu üzerinde durulmuştur (Gündoğdu,1996: 85).

Yapıyla ilgili yazılı belgeleri, tarihi gelişmeyi ve yapının mimari niteliklerini inceleyen araştırmacıların görüşleri 1250, 1252-1253, 1265’den önce, 1271-1272 arası, On üçüncü yüzyılın ikinci yarısı, 1285-1291 arası, 1291, On üçüncü yüzyılın sonu – On dördüncü yüzyılın başı olmak üzere çeşitlenmektedir (Bakırcı,1981: 484). İki katlı, açık avlulu ve dört eyvanlı olan medrese Anadolu’nun en büyük medresesi olarak bilinir (Beygu, 1936: 116; Kuran, 1969: 117-120; Ünal, 1973: 85; Ünal,1978: 354; Tuncer, 1986: 34; Ünal, 1989: 49; Ünal, 1992: 26; Aslanapa, 1993: 152), (Fotoğraf 1). Medresenin, kale sur duvarlarından faydalanılarak yapıldığı görüşü yaygındır (Karamağaralı, 1971: 227), (Tuncer, 1986: 28). Türbesi ise var olan bir dehlizin güney ucuna eklenmiştir (Karamağaralı, 1971: 225). Yapı kesme taştandır. Fakat taç kapının her iki yanındaki minareleri

tuğladandır. Taç kapı hizasına kadar, taş kaide üzerinde yükselen minareler, on altı dilimli gövdeye sahiptir (Bakırer, 1981: 484). Minarenin şerefeleri günümüze kadar gelememiştir. Ancak şerife altındaki çini mozaikli birkaç küçük pano ve mukarnas hâlâ yerindedir. Medresenin diğer yerlerinde çiniye rastlanmaz.

Fotoğraf 1: Erzurum Çifte Minareli Medrese, Kuzeyden Görünüş.

Minarelerde Yer Alan Çiniler

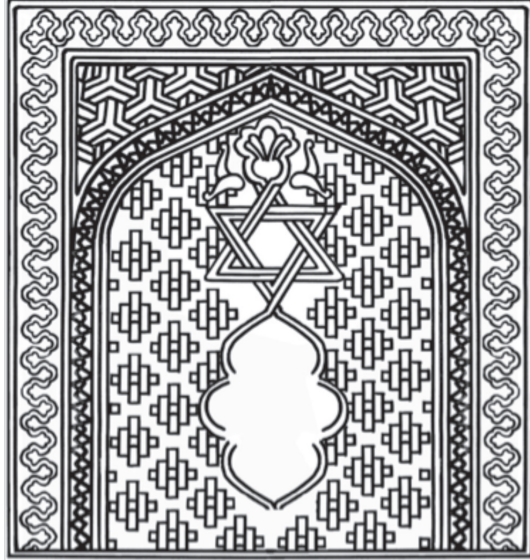
Batı Minare Çinileri: Batı minare kaidesinde ve pabucunda yer alan çinili panolar, batı yönündeki panodan başlamak üzere saat yönünde incelenecektir.

Batı minare kaidesinin batıya bakan yüzündeki panoyu, dıştan bir ters bir düz palmetlerin sıralandığı bitkisel kompozisyon çevreler (Fotoğraf 2), (Çizim 1). Palmetlerin hatlarını kırmızı tuğlalar, zeminini ise firuze rengi çiniler tamamlar. Hatları oluşturan bu tuğlalar çinilerden biraz daha dışarı taşkındır. Palmetli bordür, panonun dört tarafını çevreler. Bu bordürün de dahil olduğu panonun yaklaşık genişliği 198 cm., yüksekliği ise 212 cm.dir. Bordürün iç kısmında sivri kemerli bir yüzey yer alır. Kemerli, iki şerit tuğla arasındaki ok ucu motiflerinin karşılıklı dizilişinden meydana gelen geometrik kompozisyon oluşturur. Ok uçları kırmızı tuğladan, zeminini ise firuze renkli çinidir. Kemer köşeliklerini, tuğlalı çini mozaik tekniğinde kazayağı motifli kompozisyon oluşturur. Üç eşit şeritten oluşan bu motifin orta şeridi firuze rengi çini, yanlardaki şeritler ise tuğladandır. Sivri kemerli yüzeydeki kompozisyonun zeminini, yapı tuğlasının boyutundan daha küçük tuğla

ve onun boyutunda kesilmiş firuze renkli çiniler oluşturur. Tuğlalar yatayda, çiniler dikey konumda yerleştirilerek dörtgen motifler meydana gelmiştir. Orta kısımda ise birbirine bağlantılı üç motiften oluşan yine tuğlalı çini mozaik tekniğinde kompozisyon yer alır. En üstte şakaik de denilen gelinciğe benzer motif bulunur. Motifin orta kısmındaki yapraklar firuze rengi çiniden, etrafını çevreleyen şerit ise tuğladandır. Bu motifin taç yaprakları izlenimini veren rumiler her iki tarafa simetrik olarak yerleştirilmiştir. Rumilerle birlikte gelincik motifine benzer bu motif hemen altta Mührü Süleyman motifine bağlanır. Motifi oluşturan dıştaki şerit tuğla, içteki ise firuze renkli çinidir. Motifin orta kısmında oluşan altıgen alan tahrip olduğundan burada nasıl bir motif bulunduğu belli değildir. Mührü Süleyman motifinin altındaki motiften ise sadece bir kaç tane tuğla şerit kalmıştır. Bu motifin dış hattı tahmin edilse dahi, iç kısmını tahmin etmek zor.

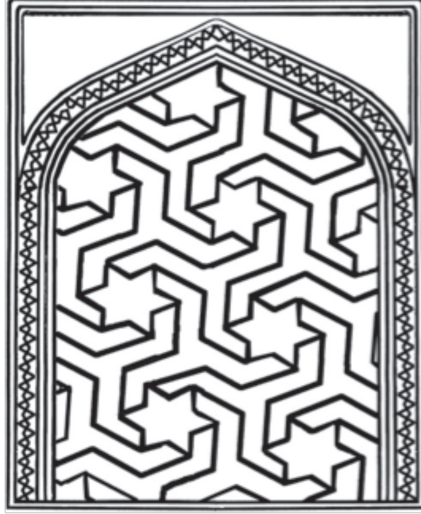

Fotoğraf 2: Batı Minarenin Batı Panosu.

Çizim 1: Batı Minarenin Batı Panosu.

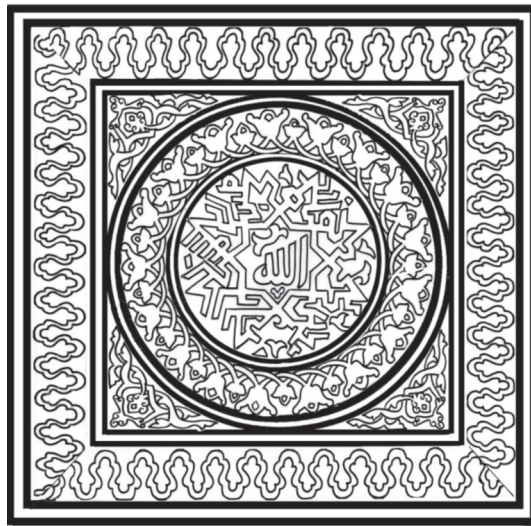
Bahsettiğimiz bu panonun üstünde, yani minarenin batı yönündeki pabuç kısmında daha küçük bir pano yer alır (Fotoğraf 2), (Çizim 2). Panonun genişliği: 70 cm., yüksekliği: 86 cm.dir. Sivri kemere sahip pano oldukça harap durumdadır. Kalan birkaç tuğla ve çini parçasından kemeri oluşturan bordürün, bir alt panoda olduğu gibi ok ucu motiflerinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Burada ok uçları tuğladan, zemin ise firuze rengi çinidendir. Orta alandaki geometrik kompozisyonun ise kuzeye bakan minare pabucundaki kompozisyonla aynı olduğu, düşmemiş birkaç çini parçasından ve bir de düşmüş ama izi kalmış yıldız biçimli çini ya da tuğla parçasından anlaşılmaktadır.

Çizim 2: Batı Minare Pabucunun Batı Panosu.

Fotoğraf 3: Batı Minarenin Kuzey Panosu.

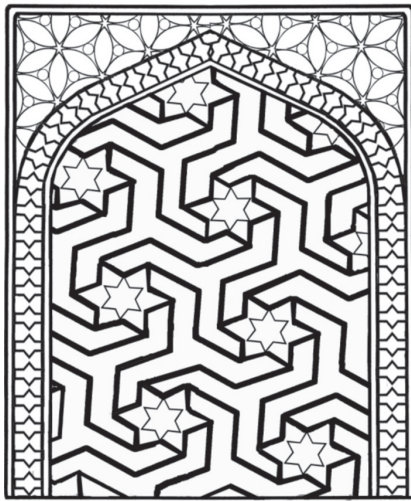

Çizim 3: Batı Minarenin Kuzey Panosu.

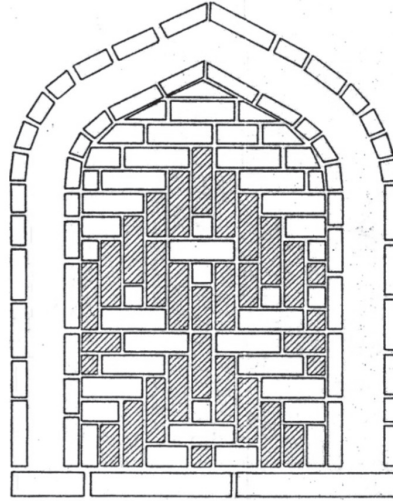
Minare kaidesinin kuzeye bakan yüzünde yer alan panoyu dört taraftan üç sıra halinde tuğlalar çevrelemektedir. Tuğla aralarında, firuze renkli şerit çiniler yer alır. Orta sırayı oluşturan tuğlalar, yarım daire şeklinde dışarı doğru çıkıntılıdır (Fotoğraf 3). Bu tuğla çerçevenin içindeki bordür bir ters bir düz palmetlerin sıralanmasından oluşmaktadır (Çizim

3). Palmetlerin hatlarını oluşturan tuğlalar burada da çinilerden daha çıkıntılıdır. Tuğlalı çini mozaik tekniğindeki bu bordürün orta kısmına madalyon yerleştirilmiştir. Madalyonun köşeliklerinde patlıcan moru renkli çinilerden palmet ve rumili serbest bir kompozisyon yer alır. Zemin yine firuze renkli çinidir. İçteki madalyonu, kendi saplarından birbirine bağlanan palmet ve lotusların oluşturduğu bitkisel kompozisyon çevreler. Zemini firuze renkli çinilerin tamamladığı bu kompozisyonda, çinilerle birlikte rölyefli tuğlaların (terracotta) kullanıldığı görülür (Ayduslu 2011: 144). Madalyonun orta kısmında, çiçekli kufi tarzda, iç içe farklı iki tane sekiz kollu yıldızın oluşturduğu yazı kompozisyonlu çini mozaik yer alır. Batı minareyle birlikte doğu minarenin de kuzeye bakan panolardaki bu yazıların özelliği: ayna misali simetrik oluşlarıdır (Ünal 1989: 47). Yazılar patlıcan moru, zemin ise firuze renkli çinidir. En dıştaki tuğlalı çerçeve hariç batı minare kuzey panonun genişliği: 190 cm., yüksekliği: 182 cm.dir.

Batı minarenin kuzeyinde, pabuç kısmında yer alan panonun sivri kemerini, her iki taraftan tuğla şeritlerin sınırladığı geometrik kompozisyon oluşturur (Fotoğraf 3), (Çizim 4). Dikdörtgen birimlerin uzun kenarlarından çıkıntı yaptığı bu motifin patlıcan moru ve zeminin de firuze renkteki çinilerden oluştuğu görülür. Kemer köşeliklerinde badem biçimli mor çinili motiflerin meydana getirdiği kompozisyonun boşluklarını daire şeklindeki firuze renkli çiniler doldurur. Sivri kemer yüzeyinde, tuğlalı çini mozaik tekniğinde, geometrik bir kompozisyon yer alır. Burada üç kollu çarkıfelek motifi, altı uçlu yıldızlarla düğümlenir. Mor renkli çiniden kesilen yıldız içindeki yine altı kollu küçük yıldız firuze renkli çinidir. Üç kollu çarkıfelek motifi hem tuğla şeritlerle hem de firuze renkli çinilerle alternatif bir şekilde birbirini tamamlamaktadır. Bahsedilen panonun genişliği: 65 cm., yüksekliği: 76 cm.dir.

Çizim 4: Batı Minare Pabucun Kuzey Panosu.

Çizim 5: Batı Minare Pabucun Güney Panosu (Ömür Bakırer'den).

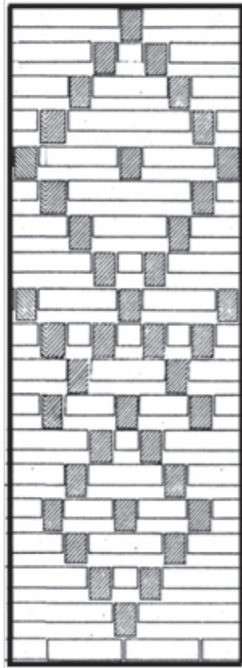
Batı minare pabucunun doğuya bakan yüzünde, pano yeri belli olmakla birlikte çinilerin tamamı dökülmüştür. Panonun genişliği: 71 cm., yüksekliği: 80 cm.'dir.

Yine batı minare pabucunun güneye bakan yüzünde, yapı tuğlası ve aynı boyuttaki çinilerden oluşan geometrik bir süsleme yer alır (Çizim 5). Yatayda tuğlaların ve dikeyde tuğla boyutundaki çinilerin birlikte oluşturduğu bu panonun genişliği: 80 cm., yüksekliği: 98 cm.'dir.

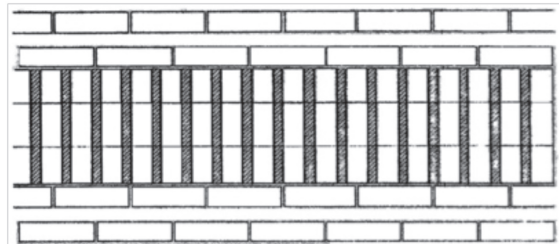
Batı minare pabucunun, çinili panolarının dışında kalan alanlarda, yatay tuğlaların aralarındaki dikdörtgen boşluklara, firuze renkli çiniler yerleştirilmiştir. 5x8 cm. ölçülerindeki aynı çinileri, minare dilimlerini oluşturan tuğla ve aralarındaki boşluklarda da görürüz. Bu çiniler zıt yönde oluşturdukları verev çizgilerle baklava dilimi motifleri meydana getirir (Çizim 6).

Pabuçla yivli gövdeyi birbirine bağlayan bilezikte, dikey konumda yerleştirilmiş tuğlalar görülür (Çizim 7). Aralarında firuze renkli şerit halinde çiniler yer alır. Bu şerit çinilerin ölçüleri; 3x12 cm.'dir. Her sıradaki tuğlanın ortalarındaki tuğlalar yarım daire şeklinde yüzeyden taşar. Şeritler de bu yarım daireleri biraz içten de olsa takip eder. Dışarı taşan tuğlalar ve aralarındaki çinilerle birlikte yatay konumda bir bilezik meydana gelir.

Batı minarenin şerefe altındaki dikey panolarında ise dökülmemiş çini kalıntılarında, yazısız olmayan örgülü kufi tarzda bir kompozisyonun yer aldığı görülür (Fotoğraf 4), (Çizim 8). Ard arda sıralanmış bu küçük panoların yüksekliği: 74 cm.'dir. Panoyu, alttan ve üstten bitkisel kompozisyonlu daha ince bordür çevreler. Bu bordürün yüksekliği ise: 30 cm.'dir. Bordürü oluşturan, yan yana dizilmiş palmetlerin hatları, patlıcan moru renginde çini şeritlerden meydana gelmiştir. Bu hatlar zencerek misali alttan ve üstten geçmelidir (Çizim 9). Ortada oluşan küçük palmet şeklindeki boşluk, tuğla dolguludur. Zemin ise yine firuze renkli çinidir.

Çizim 6: Doğu Minarenin Gövdesi.(Ömür Bakırer'den)

Çizim 7: Pabuçla Yivli Gövde Arasındaki Bilezik. (Ömür Bakırer'den).

Fotoğraf 4: Batı Minare Şerefe Altı Çinileri.

Şerefe altında az sayıda kalmış mukarnasların içleri çoğunlukla geometrik birimlerle ve yer yer de bitkisel motiflerle işlenmiştir. Kompozisyonlarda mor ve fruze renkli çinilerle birlikte tuğla da kullanılmıştır. Mukarnasların yükseklikleri alttan birinci ve ikinci sırada 35 cm.'dir.

Çizim 8: Batı Minare, Şerefe Altındaki Geniş Bordür.

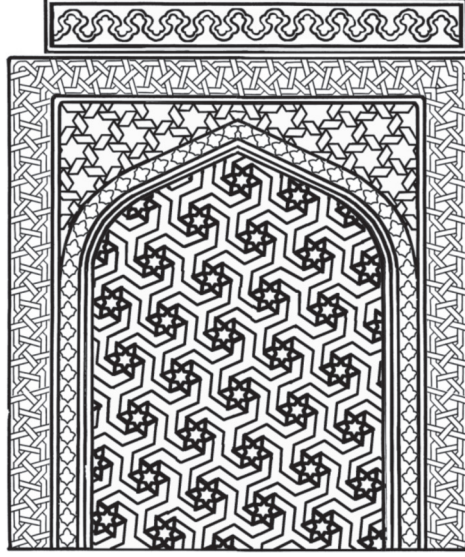

Çizim 9: Batı Minare, Şerefe Altındaki İnce Bordür.

Doğu Minare Çinileri: Doğu minare kaidesinde yer alan çinili panolar, doğu yönündeki panodan başlamak üzere saat yönünün tersi yönünde incelenecektir.

Fotoğraf 5: Doğu Minarenin Doğu Panosu.

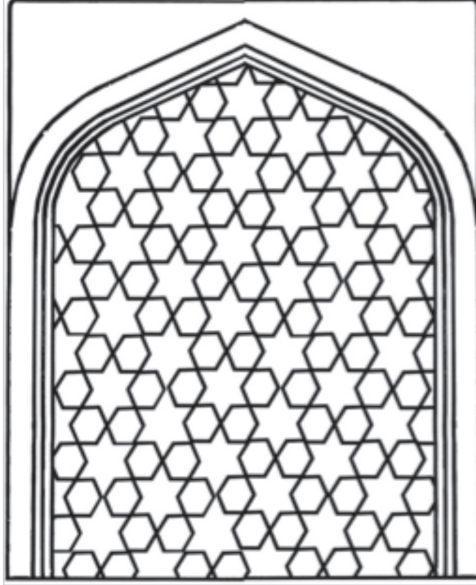

Çizim 10: Doğu Minarenin Doğu Panosu.

Medresenin doğu minare kaidesinin doğuya bakan yüzeyindeki panoyu en dışta tuğla şeritlerden oluşmuş geometrik bir geçme çevreler. Zemindeki firuze rengi çinilerin çoğu dökülmüştür (Fotoğraf 5). Batı minare kaidesinin batıya ve kuzeye bakan yüzlerindeki panoları dıştan çevreleyen bir ters bir düz palmet dizisi bu defa sadece bir parça olarak bu panonun üst kısmında yer almıştır. Bu parça bordür de dahil panonun ölçüleri, genişlik: 181 cm, yükseklik: 217 cm.'dir (Çizim 10). Panonun bir içteki bordürü tuğlalı çini mozaik tekniğinde geometrik bir geçmeden oluşur. Kompozisyonun zeminindeki firuze rengi çinilerin çoğu dökülmüştür. Panonun sivri kemerini, tuğladan üst üste dizili palmetler oluşturur. Zemini ise firuze renkli yarım palmet motifli çiniler tamamlar. Kemer köşeliklerinde tuğla şeritlerin ve altı uçlu firuze renkli yıldızların oluşturduğu geometrik bir kompozisyon yer alır. Oluşan üçgen boşluklarda ise mor renkli çiniler kullanılmıştır. Sivri kemerin iç yüzeyindeki geometrik kompozisyon, diğer minare kaidesinin kuzeye bakan pabuç kısmındaki kompozisyonla aynıdır. Tek fark buradaki bağlantıyı oluşturan altı kollu yıldızların daha büyük tuğladan ve aralarına gelen yıldız kollarının ise daha küçük mor renkli çiniden olmasıdır. Şerit halindeki tuğlaların ve çok küçük bir parça firuze renkli çininin haricindeki bütün firuze renkli çiniler dökülmüştür.

Hemen üstte pabuç kısmında yer alan panonun da çoğu kısmı dökülmüştür (Fotoğraf 5), (Çizim 11). Ancak kalan çini ve tuğla parçalardan geometrik bir kompozisyon olduğu

fark edilmektedir. Kompozisyonda tuğla altıgenler ve boşluklara oturan firuze renkli altı kollu yıldız çiniler yer alır. Panonun Genişliği: 73 cm., yüksekliği: 104 cm.'dir.

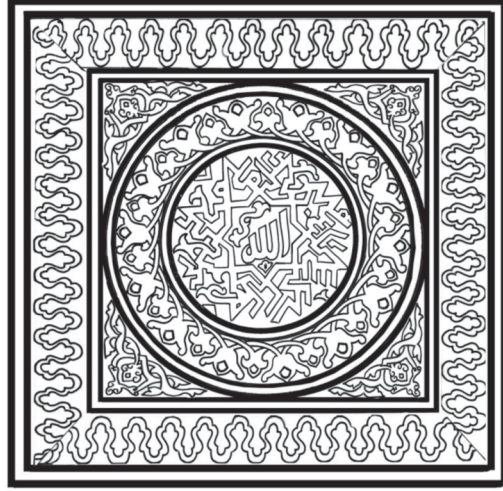

Çizim 11: Doğu Minare Pabucunun Doğu panosu.

Doğu minare kaidesinin kuzeyinde yer alan panoyu, aralarında şerit halinde firuze renkli çinilerin bulunduğu tuğlalar çevrelemektedir. Üç sıra halindeki tuğlanın ortasındaki bölümü, üçgen biçiminde dışarı doğru çıkıntılıdır (Fotoğraf 6). Tuğla çerçevesinin bir iç kısmında yer alan bordürde bir ters bir düz palmetlerin oluşturduğu bitkisel kompozisyon bulunmaktadır (Çizim 12). Bu palmetlerin hatlarını kırmızı tuğlalar, zeminini ise firuze rengi çiniler tamamlar. Palmetlerin hatlarını oluşturan tuğlalar zemindeki çinilerden biraz daha dışarı taşkındır. Tuğlalı çini mozayik tekniğindeki bu bordürün orta kısmına madalyon yerleştirilmiştir. Madalyonun köşeliklerinde patlıcan moru rengindeki çinilerden palmet ve rumeli serbest kompozisyon yer alır. Zemin yine firuze renkli çinidir. İçteki madalyonu palmet ve lotuslardan oluşmuş, zeminini firuze rengi çinilerin tamamladığı yine bitkisel bir kompozisyon çevreler. Bu kompozisyonda, çinilerle birlikte kullanılan rölyefli tuğlalar görülür. Madalyonun orta kısmında, iç içe farklı iki tane sekiz kollu yıldızın olduğu çiçekli kufi tarzda yazı kompozisyonu yer alır. Yazılar patlıcan morundan, zemin ise firuze renkli çinidendir. Ayrıca sağ ve sol minare kaidelerindeki bu kompozisyonların ayna misali simetrik olduğu da fark edilir (Ünal,1989: 47). En dışta panoyu çevreleyen tuğla bordürün haricinde panonun ölçüleri şu şekildedir; genişlik: 192 cm., yükseklik: 195 cm.dir.

Fotoğraf 6: Doğu Minarenin Kuzey Panosu.

Çizim12: Doğu Minarenin Kuzey Panosu.

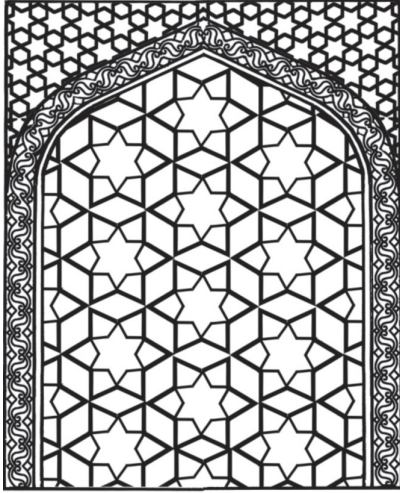
Doğu minare kaidesinin kuzeye bakan pabuç kısmındaki pano da sağlam kalabilen panolardandır (Fotoğraf 6), (Çizim 13). Sivri kemer yüzeyi, iki şerit tuğla arasındaki bitkisel kompozisyon oluşturur. Sahte çini mozaik tekniğinde uygulanmış kompozisyon bir sağa bir sola bakan palmet dizisinden meydana gelir. Palmetlerin yana açılan uçları diğer palmete sap olmuş durumdadır. Kemer köşeliğindeki geometrik kompozisyonda, yıldızlar mor renkli çiniden, altıgenler ise firuze renkli çinidendir. Sivri kemerli panoda ise geometrik kompozisyon yer alır. Buradaki altı kollu yıldızlar firuze renkli çiniden, aralarına gelen yıldız kolları ise mor renkli çinidendir. Aralarda oluşan baklava dilimleri ise tuğla malzemedendir.

Doğu minare pabucunun batıya bakan yüzünde de bir panonun yer aldığı görülür. Ancak tahrip olduğundan motifleri konusunda ipucu yakalanamamıştır. Panonun ölçüleri: genişliği: 71 cm., yüksekliği: 80 cm.dir.

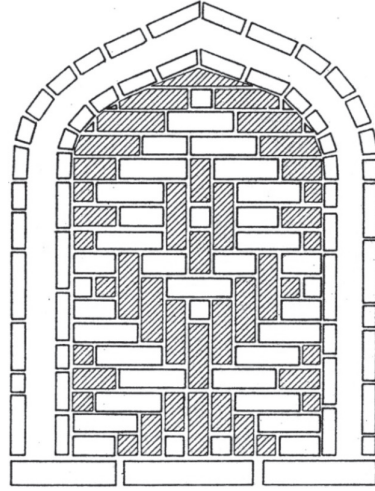
Doğu minare pabucunun güneye bakan yüzünde, yapı tuğlası ve aynı boyutta kesilmiş çinilerden geometrik süsleme yer alır (Çizim14). Tuğlaların yatayda, çinilerin ise dikeyde kullanıldıkları görülür. Panonun ölçüleri: genişliği: 80 cm., yüksekliği: 98 cm.dir.

Doğu minare pabucuyla yivli gövdeyi birbirine bağlayan bilezikte, dikey konumda yerleştirilmiş tuğlalar görülür. Aralarında firuze renkli şerit çinilerin de bulunduğu tuğlaların orta kısımları yarım daire şeklinde yüzeyden taşar. Tuğlaların dikey yerleştirilmesine rağmen çıkıntılı tuğlalar ard arda gelerek yatayda bir bilezik oluşturur.

Doğu minare pabucunun, çinili panolarının dışında kalan alanlarında, yatay tuğla aralarındaki dikdörtgen boşluklara, firuze renkli çiniler yerleştirilmiştir. Aynı büyüklükteki

Çizim 13: Doğu Minare Pabucunun
Kuzey Panosu.

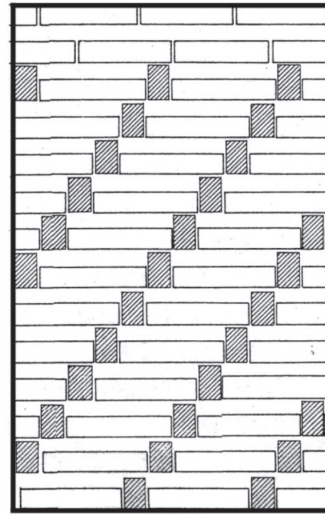

Çizim 14: Doğu Minare Pabucunun
Güney Panosu (Ö. Bakırer'den).

çinileri, minare dilimlerini oluşturan tuğlaların aralarındaki boşluklarda da görmek mümkün. Sağdan sola kırk beş derecelik açıyla birbirine paralel çizgilerin oluştuğu motifler yer alır (Fotoğraf 7), (Çizim 15).

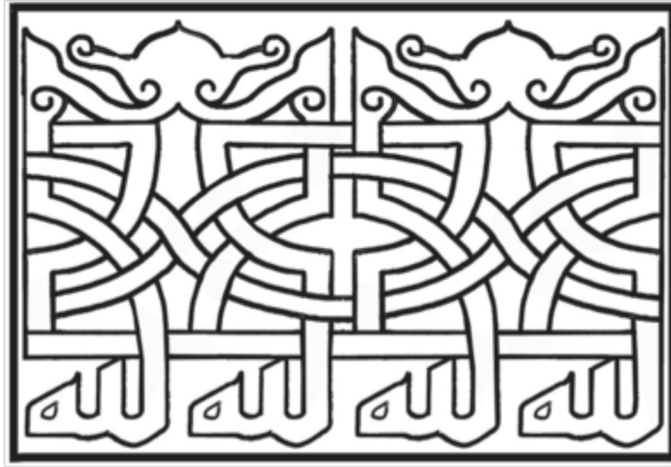

Fotoğraf 7: Doğu Minare ve Şerefe
Altı Çinleri

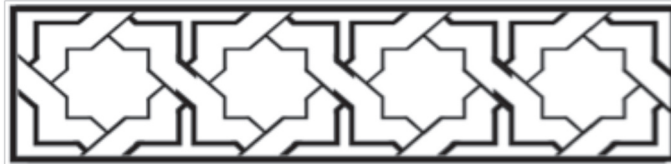

Çizim 15: Doğu Minare Gövdesinin
Çinileri (Ömür Bakırer'den)

Doğu minarenin şerefe altında, gövdenin her bir dilimini dört yüzeyde birleştiren dik-dörtgen alanlar oluşmuştur. Daha sağlam kalmış kuzey batı yönündeki çinilerden, kompozisyonun tekrar ettiği anlaşılmaktadır (Fotoğraf 7), (Çizim 16). Ortada, alt ve üstteki bordürden daha geniş bir bordür yer alır. Örgülü kufi tarzda bir yazının bulunduğu bu panonun yüksekliği 74 cm.dir. Yazılar patlıcan moru, zemin ise firuze rengi çinidir. Bu yazı kuşağını alttan ve üstten daha ince geometrik kompozisyonlu bordür sınırlar. Tuğla şeritlerin altı kollu yıldızları alttan üstten geçme mantığıyla meydana getirdiği bu bordürün yüksekliği 30 cm.dir. Bordürde, orta kısımda oluşan küçük altı kollu yıldız mor renkli çinidir. Zemin ise yine firuze renkli çinidir (Çizim 17).

Çizim 16: Doğu Minare, Şerefe Altındaki Geniş Bordür.

Çizim 17: Doğu Minare, Şerefe Altındaki İnce Bordür.

Kış şartları nedeniyle yıkılan şerefelerin altındaki mukarnaslardan az sayıda kalmıştır. Mukarnasların yüzeyleri, çoğunlukla geometrik birimlerle ve yer yer de palmet gibi bitkisel motiflerle işlenmiştir. Ayrıca mor ve firuze renkli çinilerle birlikte, tuğla birimlerin de kullanıldığı görülür. Mukarnasların yükseklikleri ise alttan birinci sırada 34 cm. ikinci sırada 35 cm.dir.

Değerlendirme

Bir ters bir düz palmetlerin sıralandığı tuğla mozaikli bitkisel kompozisyonu, batı minare kaidesinin batıya ve kuzeye bakan yüzeyleri ile doğu minare kaidesinin doğuya ve kuzeye bakan yüzeylerinde görürüz. Hepsinde de tuğlalar çinilerden daha dışarı taşkındır. Bu durum yıpranmaya daha müsait olan çinileri koruma amaçlıdır. Aynı motif ve kompozisyon Bayburt Ulu Camii minaresinin şerefe altındaki çinili kuşağıyla, Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin harime geçiş kemerinde de görülür (Fotoğraf 8, 9, 10). Aynı şekilde tuğlalar çinilerden daha taşkındır.

Ok ucu motiflerinin karşılıklı dizilişinden meydana gelen tuğlalı çini mozaikler batı minare kaidesi ve pabucunun batıya bakan panolarının kemer yüzeylerinde görülür. Benzer motif Sivas Gök Medrese eyvan tonozlarını çevreleyen ince bordürde, çini mozaik tekniğine uygulanmıştır.

Fotoğraf 8: Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Minare Kaidesi.

Fotoğraf 9: Bayburt Ulu Cami Minaresi.

Tuğlalı çini mozaik tekniğindeki kazayağı motifli kompozisyona batı minare kaidesinin batıya bakan yüzündeki kemer köşeliklerinde rastlanır. Aynı motif ve kompozisyon aynı teknikte Sivas I. İzzettin Keykavus Şifahanesi, kuzey eyvan nişinin kemer köşeliğinde de görülür. Çini mozaik tekniğindeki uygulamasına ise Konya Sırçalı Mescit'in giriş kapısının solundaki pencere köşeliklerinde rastlanır.

Batı minare kaidesinin batıya bakan yüzünde, şimdiye kadar pek de rastlanmayan bir kompozisyonla karşılaşılır (Fotoğraf 2), (Çizim 1). Sivri kemerli sağır niş yüzeyindeki kompozisyon, daha önce de belirtildiği gibi zeminin değerlendirilişi ve farklı motiflerin yer alması anlamında şimdiye kadar görülen tuğlalı çini mozaiklerden farklıdır. Kompozisyonun zeminini, yapı tuğlasının boyutundan daha küçük tuğla ve onun boyutunda kesilmiş firuze rengi çiniler oluşturur. Tuğlalar yatayda, çiniler dikey konumda yerleştirilerek dörtgen motifler meydana getirilmiştir. Bu kompozisyonun benzeri Amasya Gök Medrese Camii, Türbe kemerinde yer alır (Öney, 1988: 62). Tuğla boyutundan daha kü-

Fotoğraf 10: Beyşehir Eşrefoğlu Camii Harime Geçiş.

çük boyuttaki tuğla ve çinilerden oluşan, tuğlalı çini mozaikli kompozisyonlara Erzurum Yakutiye Medresesi minaresiyle, Bayburt Ulu Camii minaresinin kaidesinde de rastlanır (Fotoğraf 11, 12). Burada vurgulanması gereken önemli konu, zeminde var olan bir kompozisyon üzerine serbest tarzda ikinci bir kompozisyonun çalışılmış olmasıdır. Anadolu Selçuklu Dönemi yapılarındaki tuğlalı çini mozaikler arasında benzer bir başka örneğine daha rastlanmaz. Bu tür kompozisyonların gerçekleştirilmesi teknik açıdan biraz daha zordur. Zemindeki tuğlalı çini mozaik üzerinde biri birine bağlantılı üç motifin, en üstte yer alanı, şakaik denilen gelinciğe benzeyen bir motiftir. Taç yaprakları izlenimini veren iki rumi, gelincik motifinin iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Aynı özellikteki rumi cephedeki hayat ağacı küresinin her iki yanında da yer alır. Gelincik motifi, hemen altta Mührü Süleyman motifiyle bağlanır. Üç motifli bu kompozisyonun en altında da bir motifin olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 11: Erzurum Yakutiye Medresesi Minaresi.

Fotoğraf 12: Bayburt Ulu Camii Minaresi.

Üç kollu çarkıfelek motifinin altı uçlu yıldızlarla düğümlendiği kompozisyona, batı minarenin kuzeyinde, pabuç kısmında yer alan pano ile doğu minare kaidesinin doğuya bakan panosunda rastlanır. Aynı motif ve kompozisyon Konya Sırçalı Mescidin girişteki pencere alınlığında (Arık, 2007: 97) ve Konya Tahir ile Zühre Mescidi'nin dıştaki pencere alınlıklarında çini mozaik tekniğinde uygulanmış olarak görülür.

Batı minarenin kuzey yönündeki pabucunda yer alan panonun kemer köşeliklerindeki badem motifli kompozisyona da sık rastlanmaz (Çizim 4). Benzer örneği Harput Ulu Camii minare gövdesinde vardır. Ancak buradaki kompozisyon tuğla malzemeden uygulanmıştır.

Kaidelerin ikişer yönde ve pabuç kısmının dörder yönde yer aldığı panolarının en sağlam kalanları kuzeye bakan panolarıdır. Bunun sebebi az ya da çok güneş alan doğu, güney ve batı yöndeki panoların kış aylarında gece donup gündüz açılmalarıdır. Ancak kuzeydeki panoların kış boyu açılmamacasına donması onların daha sağlam kalmasını sağlamıştır.

Doğu ve batı minare kaidelerinin kuzeye bakan yönündeki panolar Anadolu Selçuklu Döneminde ilk defa görülen rölyef tuğlalı çini mozaiklere sahiptir. Rölyef tuğlalı çini mozaikler adından da anlaşıldığı gibi çinilerle birlikte rölyefli tuğlaların (terracotta) bir arada kullanılmış şeklidir. Çinilerle birlikte tuğlaların, mozaik tekniğinde kullanıldığı örneklerine sık rastlamakla birlikte, tuğlaların rölyefli bir şekilde çinilerle kullanıldığı ilk örnek bu yapıda yer alır. Bu teknikte oluşturulmuş kompozisyon, panoların ortasında yer alan yazılı madalyonu çevreler. Kendi saplarından yan yana birleşen palmet ve lotuslar rölyefli bir şekilde tuğla çamurundan meydana getirilmiştir. Kompozisyonun zemininde ise kesilerek hazırlanmış firuze renkli çiniler yer alır. Yine bu iki panonun da ortalarında yer alan çiçekli kufi yazının ayna misali yansımalarının da kullanılmış olması simetri kaygısından olsa gerek. Anadolu Selçuklu dönemi çini mozaiklerinde, simetrik yazı özelliği taşıyan bir başka örneğe daha rastlanmaz.

Doğu minare pabucunun doğuya bakan yüzeyindeki panoda altıgenler arasına yerleşmiş yıldızlarla oluşan tuğlalı çini mozaik tekniğini aynı minare pabucunun kuzeye bakan yönündeki panoda, çini mozaik tekniğinde uygulanmış görürüz. Aynı panonun sivri kemerini oluşturan kompozisyon sahte çini mozaik tekniğindedir (Çizim 13). Çok ayrıntılı bir kompozisyonda ve nispeten büyük bir alanda bu tekniğin kullanılmış olması sık rastlanan bir durum değildir. Kitabelerde görmeye alışık olduğumuz sahte çini mozaik tekniğini burada bitkisel kompozisyona uygulanmış olarak görürüz. Bu teknik yapının bir başka yerinde kullanılmamıştır.

Her iki minare pabucunun güneyinde yer alan panolar çini mozaikli değil, tuğla işçiliğinde hazırlanmıştır. Burada tuğla işçiliğinin çini mozaiklere göre tercih sebebi daha az ve büyük parçalı olmalarındandır. Buna karşın çini mozaikler küçük parçalı olduklarından kar sularını daha fazla tutma özelliğine sahiptir. Güney yüzeyin sağlam olmasını gerektirecek sebeplerinden biri: güney cephenin gündüz çözülüp gece donarak hızlı tahrip olma sürecine maruz kalmasıdır. ikincisi ise: çatıya çok yakın olup yağmur ve kar sularından daha kolay etkilenebilmesidir.

Minare gövdesinde dilim ve yivlerin oluşması için tuğlalar eğimli hazırlanmıştır. Tuğla aralarında yer alan çinilerin et kalınlıklarının fazla olduğu düşen çinilerin kalan boşluklarından anlaşılmaktadır. Bu çinilerin, çini mozaikli panolardan düşen çinilerin kalınlığıyla eşit et kalınlığında olmayışı, minare gövdesi için özel olarak hazırlanmış olabileceğini akla getirmektedir. Sırı dökülmüş çinilerin gövde renklerinin pembeye yakın olduğu anlaşılır. Bu da kırmızı tuğla çamurundan değil, özel çini kilinden hazırlandığını gösterir.

Kış şartlarına dayanamayıp yıkılan şerefelerin altında çinili kuşaklar yer alır. Batı minarenin şerefe altındaki çinili kuşağında, yazısı olmayan örgülü ve çiçekli kûfinin uygulanmasına karşın, doğu minaredeki örgülü ve çiçekli kûfide yazı yer alır (Çizim 8-16). Orta kuşakta yer alan bu çini mozaikli kompozisyonları, altta ve üstte tuğlalı çini mozaikler çevreler (Çizim 9-17). Çiniye göre tuğla malzeme daha dayanıklı olduğundan, çini mozaikli panonun alttan ve üstten sağlamlaştırılması için tuğlalı çini mozaikler kullanılmıştır.

Minarelerin kaide ve pabuç kısımlarındaki panoların kendi aralarında ölçülerinin birbirine uymadığı anlaşılır. Bu durum, minarenin nerelerine pano konulacağını bilmekle birlikte, inşa sırasında panonun büyüklüğüne karar verildiğini akla getirmektedir. Ancak şerefe altındaki çinili kuşaklarla mukarnaslarda, diğer panolara nazaran standardın tuttuğundaki dikkat çekmektedir. Ayrıca her iki minarenin de şerefe altlarında, üç tip mukarnas kullanıldığı da fark edilir. Hepsinde de tuğlalı çini mozaik tekniğinin uygulanmış olması yine tuğlanın sağlamlığından faydalanmak istenmesinden olsa gerek.

Sonuç

Erzurum Çifte Minareli Medresesi'nin minarelerindeki süslemelerde çini mozaik, tuğlalı çini mozaik, rölyef tuğlalı çini mozaik ve sahte çini mozaik teknikleri kullanılmıştır. Bu teknikler içerisinde en yoğun kullanılanı tuğlalı çini mozaik tekniğidir. Rölyef tuğlalı çini mozaikler ise Anadolu Selçuklu Dönemi yapıları içinde ilk ve tek örnek olarak Çifte Minareli Medresede uygulandığı için ayrı bir öneme sahiptir.

Batı minare kaidesinin batıya bakan yüzünde, şimdiye kadar tuğlalı çini mozaik tekniğinde benzerine rastlanmayan bir kompozisyon fark edilir. Çini mozaiklerde yazıya bitkisel zemin oluşturma yönteminin, burada bitkisel ve geometrik motive yine geometrik motiflerle zemin oluşturma şeklinde denendiği görülür. Bu kompozisyonun daha zor uygulanan tuğlalı çini mozaik tekniğinde başarılmış olması, tekniğin uç noktalarının bile denendiğini göstermektedir.

Aynı panoda yine ilk defa kullanılan bir motif de dikkat çeker. Üst üste sıralanmış üç motifin, farklı olanı en üsttekidir. Taç yapraklar izlenimini veren iki rumi gelincik motifinin iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Ruminin bu şekildeki kullanımı, Selçuklu Dönemi çini mozaik ve tuğlalı çini mozaik tekniklerinde ilk defa görülür.

Her iki minare kaidesinin kuzeye bakan panolarındaki çiçekli kufi tarzındaki kompozisyonu, Selçuklunun hem çini hem de taş işçiliğinde sıklıkla görülür. Ancak yazının ayna misali simetrik kompozisyonlarının çini mozaik tekniğinde kullanımına, ilk kez bu yapıda rastlanır.

Doğru minare pabucunun kuzeye bakan panosunda uygulanmış olan sahte çini mozaik tekniği hem yapıda hem de Erzurum'daki çinili yapılar arasında ilk ve son defa bu panoda kullanılmıştır.

Yivli minare geleneği ise XI. yüzyılda Tirmiz'de Car Kurgan Minaresiyle (Aslanapa, 1993: 31) başlayıp örnekler vererek Anadolu'ya ulaşmıştır. Antalya Yivli Minare, Konya Sahip Ata Camii gibi Erzurum Çifte Minareli Medrese minareleri de Anadolu'daki belli sayıdaki hem yivli hem de çinili minarelere sahip yapılarından biridir.

Kaynakça

- Arık, M. O. (2007). "Çininin Tarihine Kısa Bakış". Anadolu Toprağının Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Dönemi. (Ed. M. Oluş Arık, R. Arık) İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları.
- Aslanapa, O. (1993). Türk Sanatı. İstanbul.
- Ayduslu, N. (2011). "Anadolu'da Tek Örnek: Rölyef Tuğlalı Çini Mozaik (Erzurum Çifte Minareli Medrese)". EKEV Akademi Dergisi, Sayı: 49.
- Beygu, A. Ş. (1936). Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri. İstanbul.
- Bakırer, Ö. (1981). Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu'da Tuğla Kullanımı, Metin: I. Ankara.
- Gündoğdu, H. (1996). "Erzurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri". Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları. İstanbul.
- Karamağaralı, H. (1971). "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Bazı Mülahazalar". Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3.
- Konyalı, İ. H. (1960). Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi. İstanbul.
- Kuran, A. (1969). Anadolu Medreseleri, I. Cilt, Ankara.
- Öney, G. (1987). İslam Mimarisinde Çini. İzmir.
- Öney, G. (1988). "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Çini ve Selçuklu Seramik Sanatı". Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, İzmir.
- Tuncer, O. C. (1986). Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar. Ankara.
- Ünal, R. H. (1989). Çifte Minareli Medrese (Erzurum). Ankara.
- Ünal, R. H. (1973). "Erzurum ili dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme". Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 6, Erzurum.
- Ünal, R. H. (1978). "Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin Tanıtılması". Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı IV. Kitap "Çeşitli Konular", Ankara.
- Sözen, M. (1970-1972). Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri (I-II). İstanbul.
- Yetkin, Ş. (1986). Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.